

Сағадат Сәлімбаев

811 (17/05/2017)
L.A.S.

ҚАПШАҒАЙ ҚАЛАСЫНА
35 ЖЫЛ

Сағадат Сәлімбаев

**Қапшағай қаласына
35 жыл**

Алматы 2005

ББК 84 Каз 7
С 28

Сәлімбаев Сағадат
С 28 Қапшағай қаласына 35 жыл: өңгімелер. Алматы, 2005.
– 256 бет.

ISBN 9965-27-639-0

Қазақстан жазушылар Одағының мүшесі Сағадат Сәлімбаевтың «Қапшағай қаласына 35 жыл» атты бұл кітабі Қапшағай қаласының тарихы мен аяулы ақиық азаматтарының өткен өмір жолдары мен олардың басқарып жүрген мекемелерінің төңірегінен сыр шертеді. Және атқарылып жатқан іс-шаралардың тығырыққа тірелген тұстарында дұрыс шешімдерін тауып, қала көркін көркейтіп, жұртшылығының әлеуметтік тұрмысын көтеріп, еліміздегі экономикасы дамыған ең әсем әрі өркениеті өркендеген қалаға айналдыру жолындағы тірліктерінен хабардар боласыз.

ISBN 9965-27-639-0

С $\frac{4702250200}{00(05)-05}$

ББК 84 Қаз 7+63.3(2)

ISBN 9965-27-639-0

© С. Сәлімбаев С., 2005

Қапшағай қаласы әкімшілігінің қызметкерлері мен өндіріс, мекеме басшыларына, өнер, білім қайраткерлеріне және айырықша ақыл-кеңесін беріп, оларды ақ жолмен алып келе жатқан Қапшағай қаласының әкімі Сергей Михайлович Зеленскийге, оның бірінші орынбасары Илияс Сейтбекұлы Сүгүровке, орынбасарлары Бақытжан Вильмергенұлы Доспановқа, Ердос Исабекұлы Есболовқа, қала мәслихатының хатшысы Қайрат Нұраханұлы Ахметаев пен мәслихат депутаттарына осы кітабімді арнаймын.

Автор.

Алғысөз орнына

Қапшағай тарихы — мемлекетіміздің өмірінде елеулі орын алатын тарихи оқиға. Бұл — республикамыздағы су электр жүйесі мамандарының, балық шаруашылығы мен күрішшілердің ширек ғасыр ішінде қол жеткізген ерлікке тән жетістіктерін сипаттайтын кезең ғана емес. Сондай-ақ бұл — сусынған сары құмдар мен шулы тоғайларды жарып өткен Іле өзенінің жағасында адам құдіретімен бой көтерген жас қаланың өмірі ғана емес. Бұл — бір жарым ғасырға жуық өмір кешкен бұрынғы Іле елді мекенінің де тарихы.

Ол, яғни Іле елді мекені осыдан 140 жыл бұрын, ерте дүние кезінде тарих пен мәдениет іздері қалған ескерткіштерге толы тарихи өңірде орналасты. Елді мекеннің бір жағында ежелгі «қапшағайлықтардың» — сурет-жазулары түсірілген Тамғалы тас шатқалы болса, екінші жағында — ерекшелігімен елге белгілі Бесшатыр қорғаны, ал үшінші бағытында — көшпелі Қалқан құм төбесі болды. Қазіргі заман тілімен айтқанда Түркістан — Сібір теміржолының бойына орналасқан бұл жерде негізінен балықшылар мен теміржолшылар тұрды.

Іле елді мекені жағрафиялық тілмен айтқанда теңіз деңгейінен 444 метр биіктікте, $43^{\circ} 52'$, солтүстік ендік пен $72^{\circ} 28'$, шығыс бойлықта. Өзіне жақын Балқаш көлінің деңгейімен салыстырғанда 13,5 метр биік, су қоймасының көлемі 140 мың шаршы метр. Тау төсінен бастау алатын Іле өзені қала іргесіндегі су электр стансасы салынған қысыңқы жерден өткеннен кейін өзінше еркін көсіледі. Алматы облысына қарасты Балқаш ауданының аймағында 400 шақырымға жуық жолды бірде шөлейт, бірде жазира-жазық болып келетін өңір арқылы өтеді әрі жолындағы кішігірім өзен-көлдерді сусындандыра отырып,

сала-сала болған бетімен барып Балқаш көліне құяды.

Қапшағай — ежелгі түрік сөзінің түбірінен құралған «тау шатқалы, қысыңқы» деген мағынаны беретін сөз. Осындай қысыңқы жерде, тау шатқалының арасында республикамыздың оңтүстік өңіріндегі жарық жүйесіне өз үлесін қосып отырған су электр стансасы салынды. Қаланың атауы да осыған орай қойылған. Үлкендердің айтуынша қазіргі қала орналасқан жерге көшпелі халық еш уақытта қой тоқтатып, киіз үйлерінің қанатын жаймаған. Себебі күн сәулесінің қызуымен күйген құмның жалыны бет шарпып, айналаны өңсіз өңірге айналдырған. Тек ерте көктемде қызғалдақтар ғана аз уақытқа болса да қызыл-жасыл кілемдей болып анадайдан көз тартып тұратын.

Міне осы жерде, адам баласының күшімен көп қабатты үйлер мен мектеп, мекемелер салынып, өркениеті өркендеген жаңа қала дүниеге келді. Жасыл жапрақты ағаштар отырғызылып, гүлдене түсті. Ауқымды Іле өзені бөгеліп, жасанды көл пайда болды. Бұл көлдің жағасына тек Қашағай қаласының тұрғындары ғана емес, облыс көлемінен, тіптен шет елден келген қонақтар да рахаттана, әсемдігіне таңдайларын қаға дем алып кетеді.

— Жас қала, гүлдене бер! Дүние жүзіндегі ең әсем әрі өркениеті дамыған көрнекті қалалардың қатарына қосыл!— демекпіз.

Құрметті оқырманым, Іле өзені мен оның бойында орналасқан тарихи ескерткіштер мен болып өткен тарихи оқиғалар жайында әңгімелер мен мақалалар баспасөз бетінде көптеп жазылды ғой. Олардың арасынан тергіштеп жаңа әңгіме мен мақала шығармай-ақ, сол авторлардың жазған тарихи әңгімелерін бәз қалпында келтіре кеткенді жөн көрдім.

Автор.

І б ө л і м

*Жұмақан Қожамқұл Жалайыр мырза
өзінің «Іле бойындағы ұлы көш» мақаласын-
да мына мәліметтерді келтіреді.*

Тоғыз жолдың торабында орналасқан Шеңгелді ауылының тарихы Ұлы Іле өзенімен тығыз байланысты. Мыңнан асар шаршы шақырымға созылып жатқан ұлы дарияның бойында тұнып жатқан рухани қазына, мәдени мұралар жанға маза бермейді. Өйткені олар біздің бабаларымыздың ғұмыр кешкен кешендерінде пайда болған мұралар. Бірін-бірі дәуір кезеңімен алмастырған түрік тектес халықтардың сан ғасырлық тарихын ғалым Байұзақ Қожабеков былай деп сабақтайды: «Жетісу – екі мың жылдық жойқын соғыстардың алабына айналған тарихи өлке. Өткен заманды былай қойғанда біздің жыл санауымыздан бері Үйсін, Қанлы мемлекеттерінің, хұндардың жорығы, 603 жылы құрылған Батыс түрік қағандығы, 706–766 жылдардағы Түркеш қағандығы, 766–940 жж. Қарлұқ қағандығы, 940–1212 жылдардағы Қарақан мемлекеті, Тараз бен Исфиджабтағы соғыстар, XIII ғасырдағы Шыңғысхан жорығының салдарынан орнаған Шағатай мемлекеті, XV–XVI ғасырдағы Моғолстан мемлекеті, оның астанасы Қорғастан алты шақырым Іле бойындағы Алмалық қаласы. XV ғасырдағы Қазақ хандығы, қалмақтардың Жетісуға жасаған екі жүз жылға созылған дүркін-дүркін жорығы ұмытуға болмайтын тарих».

Іле алқабы, Жетісу, Ыстықкөл аймағы көшпенді халықтардың ертеден мекендеген құтты мекені болды.

Аңыз әңгімелердегі деректерге сүйенсек, Іле алқабы мен Ыстықкөл арасында Нұқ пайғамбардың баласы Яфет ғұмыр кешіп, түрік халықтарының алтын бесігіне айналса, бұл аймақта үйсіндер жырға қосып жатқа айтатын Оғыз ханның қыстауы болды. Қытай тарихы бойынша бұл өңірде үлкен ордалар билік құрған. Біздің жыл санауымызға дейін 220

жылдары Қытайдың солтүстік батыс шекарасынан және атақты ұлы тас қорғанынан бастап батысқа қарай юечжилер-түрік тайпалары жылжыды. Олар Жетісудағы жергілікті сә халқын ары ысырып, бай аймақты басып алды. Ескі қытай жылнамалары бойынша сә, яғни сақтар біздің жыл санауымызға дейін Орта Азияны билеп тұрған. Ал олар бұл жерге Оңтүстік Сібірден қоныс аударды. Біздің жыл санауымызға дейінгі бірінші ғасырдың ортасында Орта Азияны мекендеген тайпалар жалпылама сақ аталынды. Және мұндай бірлік олардың құрылымын нығайтты. Ал үшінші ғасырда Жетісуда, Оңтүстік Қазақстанда ғұмыр кешкен сақтар кейіннен үйсіндердің құрамына енді. Олардың көпшілігі мал шаруашылығымен айналысса, кейбір бөліктері отырықшылықта өмір сүрді, яғни егін екті. Әсіресе, олардың өнер, мәдениеті сол заманда-ақ биік дәрежеге көтерілді. Ең бастысы, сақтардың Орта Азия халықтарының ұлт ретінде қалыптасуына мықты ықпал еткенін баса айта кеткен жөн. Оларды күшпен ығыстырып, Жетісу мен Іле алқабына билік жүргізген юечжилер Шығыс Түркістанды мекен еткен сақ тайпаларының бір тармағы болатын. Ол жақта юечжилерді сан жағынан басым тұрған үйсіндер мен хуннулар батысқа қарай кетуіне мәжбүр етті. Біздің жыл санауымыздың басында юечжилер Жетісуға қоныс аударды. Бұл жерден келе-келе күшейіп, байлығы артып, Орталық Азияға қарай жылжыды. Юечжилер ол жақта Грек-Бактрия патшалығын күйретті. Юечжи - біздің бабаларымызға қытай жылнамашыларының берген атауы. Біздің жазба жылнамаларда олардың атауы «ұлы иосі, «ұлы иозі», «ұлы жүз» түрінде кездеседі. Кейіннен олар «ұлы иосі» және «Кіші иосі» деп екіге бөлінген. Ежелгі хансу тілінде жазылған бұл «ұлыстардың атын «ұлы иүз», «кіші иүз» («ұлы жүз», «кіші жүз») деп оқуға болады. Қытайдың «Хан патшалығы тарихы Батыс өңір шежіресінде»: «Үйсін халқының ішінде

сақ тайпалары да, ұлы жүз тайпалары да бар», — деп жазылған. Содан да болар, қазақ шежіресінде «ұлы жүз» — үйсін» деген сөз қосарланып қатар тұрады.

Юечжилер — ұлы иозылар біздің жыл санауымызға дейінгі 3-ғасырда Дүнхуаң мен Чилан тауы аралығын мекен еткен. Кейіннен хундардан жеңіліске ұшырап мекенін тастап, Іле өзенінің алқабына көшті. Олар мұндағы сақ тайпаларын қуғынға ұшыратып, жаңа қоныстарды иемденді. Қытайдың «Хан патшалығы тарихында»: «Хундерден жеңіліп, батысқа қарай ауған ұлы иозылар сақтардың ханына шабуыл жасады. Сақтардың ханы оңтүстікке кетіп, ұлы иозылар олардың жерін иемденіп алды». Ұлы иозылардың Іле алқабына иелік етуі біздің жыл санауымызға дейінгі 160—174 жылдары болған көрінеді. Араға жылдар салып бұл аймаққа үйсіндер келді. Үйсіндер ол кезде саны жағынан көп, күші дәуірлеп тұрған халық болған. Олардан қауіптенген қытай императорлары үйсін билеушілеріне өз қыздарын — ханшаларын ұзатып отырған. Ұлы иозыларды батысқа қарай ысырып, Іле алқабына Үйсіндер өз ордасын орнатты. Бұл аймақты олар жеті ғасыр биледі. VI ғасырда бұлардың орнына гаогюйлер (ұйғырлар), кейіннен үйсіндердің тікелей ұрпақтары дулулар (дулаттар) келіп, билік тізгінін қолға ұстады. Дулулар — ежелгі түрік тайпалары, Алтай мен Жетісу арасында өмір сүрді. Қытай жылнамаларында III ғасырда дулулар мен сюннулар Тянь-Шань мен Алтай тауларының аралығында көшіп жүргенін, ал VII ғасырда дулулар Батыс Түрік қағанатының құрамына кіргені туралы жазылған. Бес аймаққа бөлінген олар Іле өзенінің батыс жағын мекен етті. Іле алқабында үйсін гуньмосының билеушісінің астанасы Чигу қаласы тұрды. Ол жайында біздің жыл санауымызға дейінгі 160 жылдардың орталарында бұл шаһарға арнайы келген қытай саяхатшысы Чжанцянь өз еңбегінде нақты сипаттама береді. Тарихшы ғалым Иакинф Чигу қаласының Іле

алкабында, Ыстықкөлдің солтүстік шығысында орналасқан деп жазады.

Хань династиясының әулетінің мұрагері император Ви-ди үйсіндермен тығыз байланыста болғандықтан, Үйсін мемлекеті жайында Қытайда тарихи деректер жеткілікті. Олардан кейін билікке келген Тань династиясының тұсында, Қытайлар күшейіп Іле, Шу (Е-хе) өзендері бойындағы, Ыстықкөл (Же-хай) маңындағы аймаққа туын тікті. Бірақ намысқой бабаларымыз қол жинап бірігіп, дұшпанды өз жеріне шегіндірді. Осы Іле аңғарымен кезінде хандардың ханы Шыңғыс ханның сансыз қолы Түркістанға өтті. Он төртінші ғасырда өмір сүрген Тұғлық-Темірхан Жетісудағы жеті қаланың иесі атанып, билік құрды.

М. Жылқыайдаров мырза Жетісудың жеті өзені жайында былай жазады.

Бұл сауал төңірегінде көптен бері айтылып та, жазылып та келеді. Бірақ өлке атына арқау болған өзендер аттарын тап басып, тап айтқан әлі ешкім жоқ. Осы орайда Шеңгелді ауылының тұрғыны, ұстаз Нұртай Қатайұлының «Жетісу» газетіне мақала жазып (өткен жылғы 23 желтоқсан) алаңдаушылық білдіруі орынды. Туған жердің, өскен елдің тарихын білу кім-кімге де перзенттік парыз.

Нұртай Қатайұлы осы тақырыпта айтылып жүрген сан алуан пікірлердің қайсысы дұрыс, қайсы бұрыс деген сауал қояды да оларға өзінің иланбайтынын сөз еткен.

— Біз,— дейді Нұртай.— Жетісудың жеті өзенін былай түсіндіріп жүрміз: олар — Шу, Іле, Көксу, Қаратал, Ақсу, Лепсі, Сарқан. «Огни Алатау» газетінде В.И. Проскуриннің «Путешествие в страну семи рек» (1990 ж. 15 ақпан) деген мақаласында жеті өзен қатарына Іле, Қаратал, Бүйен, Ақсу, Лепсі, Басқан, Сарқанды қосқан. «Жетісу» газетінің 80 жыл-

дығы қарсаңында дөңгелек үстел» өткізілді. Сонда сөйлеген сөзінде қарт журналист Х. Әміренов Жетісудың жеті өзені жөнінде өз пікірін айтты.

Ақсудың Лепсіге, ал Көксудың Қараталға құятынын, олардың бір атауға ғана ие екенін сөз етті. Меніңше бұл ұшқары пікір. Төртеуі де біріне-бірі қосылмайтын бөлек өзендер. Ал М. Тәтімовтің айтқандары мүлде қисынға келмейді «Жетісу жерінің ежелгі атауы ірі-ірі көлдермен белгіленген дейді де оған Сасық көл, Алакөл, (Ит ішпес), Евінур (Евінің желі), Сайрамнұр (Шыңжандағы көл), Ыстық көл, Соң көлді (Қырғыз жерінде) жатқызған. Мұндай пікірді бірінші естуім. Демограф-ғалым М. Тәтімов және бір сөзінде Гейнес пен Бартольд шкірлеріне сүйеніп, солардың сөздеріне сілтеме жасаған. Автор олардың пікірлерінен келіспейтінін айтқан, Гейнестің пікірінше Жетісудың жеті өзені – Лепсі, Басқан, Сарқан, Ақсу, Бүйен, Қаратал, Көксу. Бартольдтің пікірінше Лепсі, Басқан, Ақсу, Бүйен, Қызылағаш, Қаратал, Көксу. Сонда Жетісудың ірі өзендері Шу, Іле, Аякөз қайда қалады? Оларды жеті өзен құрамынан шығарып тастау орынсыз. Міне, осындай шым-шытырық шкірлерді қорытып, жинақтап бір арнаға түсірген жөн. Сонда біз шәкірттерге долбарлап, күмәнді жауап беруден құтылар едік. Өзіміз шатасып қоймай, шәкірттерді де шатастырмас едік. Бұл тек біз үшін ғана емес, келешек ұрпақ үшін де керек екенін естен шығармайық. Жер тағдыры – ел тағдыры, екенін естен шығармайық» дегені өте орынды. «Жетісу» газеті осындай келелі мәселе көтеріп, дұрыс жасаған.

Осы мақаланы талқылауға бірінші үн қосқан балқаштық журналист Нұрсапа Аманжолов. Ол: «Іле туралы не білеміз?» деген мақаласында (4 қаңтар, 2000 жыл) Балқашқа құятын өзендер – Іле, Қаратал, Басқан, Ақсу, Сарқан, Лепсі, Аягөз деген. Меніңше Іле, Қаратал мен Аягөзден басқасы Балқашқа құймайды.

Иә, Жетісудың жеті өзені жөнінде тап басып, дәл айтылған пікірлер әзірге жоқ. Пікір айтушылар әйтеуір жеті өзен санын толтыру үшін ірілі-ұсағын араластырып жіберген. Олардың ішінде Балқашқа құятындары да құймайтындары да бар.

Мен Балқаш көлінің оңтүстігі мен солтүмтігін, шығысы мен батысын тәуір-ақ аралаған, ол жөнінде көп деректер жинаған адаммын. Жетісу өзендерін сөз етпес бұрын әуелі оның территориясының қай кезде, қандай болғанын біліп алған жөн. Өлке көлемі сан рет өзгеріске ұшырады. Осыған орай осы өлкеден ағатын өзендер саны да өзгеріп отырды. Мәселен, 1920 жылғы 20 наурызда Түрік бюроның шешімі бойынша Жетісу жерінің шекарасы белгіленді. Онда күншығыста (құжатта осылай аталған) Қытаймен, солтүстік және солтүстік батыста Семей губерниясымен, батыста Сырдариямен, оңтүстік және оңтүстік батыста Қырғызстанмен шектесетіні атап көрсетілген. Осынау ұланғайыр жердің өн бойын шарлаған алып дененің күре тамырлары іспетті өзендері – Іле, Шу, Қаратал, Ақсу, Лепсі, Аякөз делінген.

1912 жылғы 22 ақпанда Қазақстан Орталық Кеңес комитетінің облыс құру жөніндегі қаулысы жарияланды. Осы қаулы бойынша 6 облыс құрылды. Олар – Күншығыс Қазақстан (ол кезде осылай аталған), Оңтүстік Қазақстан, Ақтөбе, Күнбатыс Қазақстан (ол да осылай аталған), Қарағанды, Алматы облыстары. Алматы облысына қарайтын жерлердің тізімі берілген. Олар – Қоңырат (қазіргі Балқаш қаласы) Қордай, Шет, Үржар, Аякөз, Шу, Шұбартау. Қазір бұлардың бірсыпырасы Жамбыл, Семей, Қарағанды облыстарының құрамында. Арқа жерінің біраз бөлігі ертеде де, бертінде де Жетісу өлкесінің құрамында болды. Жетісудың өзендері мен көлдерін, тауларын Жетісудың дүлділ ақыны, қазақ поэзиясының құлагері Ілияс Жансүгіровтен жақсы білген адам жоқ. «Жетісудың су суреттерінде:

Ыстық көл жер айнасы – мөлтілдейді,
Балқашты қамыс қамап желкілдейді.
Аттанған Жетісудың алты өзені,
Балқашқа бауырымдап еңкілдейді», –

деген. Мұнда Ілекең алты өзеннің атын атаған. Мұны Ілекең білмей айтып отырған жоқ. Жетінші өзеннің Арқада, Ақтоғай ауданының жерінде (қазіргі Жезқазған облысында) екенін жақсы білді. Жоғарыда сөз еткен қаулыда Ақтоғай ауданы Жетісуға кірмеген, Алматы облысы құрамына жатқызылмаған Қарағанды облысының жері болып есептелген. Сондықтан да «Аттанған Жетісудың алты өзені» деп атап айтып отыр.

1956 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясының баспасы география ғылымының кандидаты В.В. Хонның «Талдықорған облысының қысқаша экономикалық-географиялық» очеркін шығарды. Онда Жетісудың ірі өзендерінің бірі – Шу өзенінің аты аталмайды. Өйткені, ол Жамбыл облысында. Іле өзені Алматы мен Талдықорғанға ортақ. Іленің шығыс жағы Талдықорғанға, батыс жағы Алматы облысының иелігінде екенін ескерген. Ал, Қаратал, Ақсу, Лепсі, Аякөз өзендері Талдықорған облысының жерінде. Сондықтан да олардың аттарын атаған. Алматы облысының еншісінде бір ғана Іле барын айтқан.

1959 жылы Талдықорған облысы таратылды да, кейін ол қайта құрылды. Отауланып шыққан облыс басшылары өз газетінің атын «Жетісу» қоятынын айтты. Өйткені, біз нағыз жетісулықтармыз. Өлкеге ат берілген жеті өзеннің бесеуі біздің облысымызда. Ал Алматы облысы тек Іле өзеніне ғана ие, оның өзінде де бізбен ортақтас деген. Осы дау өрттей өршіп, Дінмұхамед Ахметұлы Қонаевқа жеткен, талқыланған. Алматы облысының газеті «көптен бері «Жетісу» деген атпен шығып келеді. Оны өзгертудің қажеті қанша? Екі газетке бірдей ат беріп өзгеріс жасаған тиімді емес, деген уәж айтқан. Содан кейін талды-

қорғандықтар өз газетіне «Октябрь туы» деген ат берді. Ал Алматы облысының газеті «Жетісу» болып қала берді.

Енді Жетісу өлкесі аталуына арқау болған 6 өзенге тоқталайық. Жетіншісінің Жезқазған облысында екенін жоғарыда айттым. Абай даңғылы мен Мұқан Төлебаев көшесі қиылысында қара мрамормен қапталған текшелерде Жетісудың жеті өзенінің аты ойылып жазылып қойылған. Олар – «Іле, Қаратал, Ақсу, Лепсі, Шу, Тентек және Көксу» делінген. Егер Балқашқа ертеде құйған жеті өзен жөнінде айтса Тоқырауынды неге тастап кеткен. Кеңес одағы кезіндегі дерек бойынша алса Шуды қоспау керек еді жеті өзен құрамына. Ал үш өзен атын иемденіп отырған Қаратал, Көксу, Тентек – бір өзен. Осы ағаттықты «Вечерняя Алматы» газеті де қайталаған. Ол 1975 жылғы 26 шілдедегі нөмірінде «Жетісудың жеті өзені жөнінде» материал жариялады. Онда да жеті өзен құрамында Тентек пен Көксу жүр. Енді Жетісу өзендерінің аттарын атап, соларға талдау жасайық.

Қаратал өзені. Жеті өзенді сөз етушілер оны үш өзен етіп көрсеткен. Олар – Тентек, Көксу, Қаратал. Бұлары ағат. Атақ-даңқы әлемге әйгілі ғалымдар В. Бартольд те, А. Влангали де, А. Гейтс те Көксуды Балқашқа құятын өзендер санатына қосқан. Көксу маңында Тентек деген өзен жоқ. Ол Көксудың жанама аты, Көксу өзенінің бойында бұрын Кировскі деген поселке болды. Ол Киров ауданының орталығы еді. Жергілікті халық оны көбіне Тентек поселкесі, Көксуды Тентек өзені деп атайтын. Қазір аудан аты да, поселке аты да өзгерді – Көксу аталады.

Көксу өзені жайшылықта жылысып баяу ағатын, суы тұнық, мөп-мөлдір. Арна табанындағы заттар анық көрініп жатады. Ал, көгілдір көктемде тасыған кезде көрсеңіз зәре-құтыңызды ұшырады. Күркіреген даусы күншілік жерден естілетін сойқанды-содыр-

лы. Ілекең Көксудың кескін-келбетін бір шумак өленге сыйғыза өрнектеген.

Көпірген Көксу көл бар, басы бастау,
Дегенге көшпелі әйнек суы ұқсастау.
Тау жуып, тасты қуған содыр суы,
Аңқылдай арнасында меруерт астау.
Жар жарып, тасты қуған содыр суы,
Бейне бір Жалайырға шабатын жау, —

деп келістіре суреттеген, оның үлкен Қаратаудың оңтүстік жағынан келіп, Қараталға қосылатынын:

Мөлтендеп Мойнақты орай Қаратал да,
Көксуға қойындасат жарды жанып,
Қосылып екі ерке су — екі сұлу,
Балқаштан калың құмға кетет лағып, —

дегені жоғарыда айтқанымыздың айқын айғағы. Тағы да қайталаймын, Тентек деген өзен жоқ. Ол Көксудың жанама аты. Қаратал мен Көксу бір өзен.

Қараталдың Балқашқа құятын жері тарам-тарам. Негізгілері Ащысу, Қаракылы, Қаңбақты көлді суға толтырып, балықты көлге айналдырған. Қаратал өзенінің Балқашқа құйылысы Үшқамау деп аталады. Іленің Балқашқа құйылысы да осылай аталады.

Қаратал өзенінің басы Қора мен Шашаның мұзарт мұздарынан бастау алады. Осы екі таудың басындағы мұзарт мұздар, қар еріп, екі таудың қуыс-қойнауына жамырай жосылып, жолшыбай біріне бірі қосылып, айдыны айнадай жарқыраған мол сулы өзенге айналады. Талдықорған қаласының солтүстік шығысын орай ағып, Дауылбайтауын бөлектерлеп Бірлік ауылының тұсында Көксуға қосылады. Осыны Ілекең:

Күрделі қоныс қайда Күреңбелдей,
Құр жатпас Қора мұзбен жүгенделмей.
Тегез төңкерілген тегеш Шажә,
Шамқай шал қабақ жаба түнергендей,

деп табиғатқа жан бітіре суреттеген.

Шу өзені Жамбыл облысы жерінде. Ол Қырғыз республикасы мен жамбылдықтарға ортақ. Ертеде арынды да ағысты өзен болған, Балқаш көліне құйған. Осы өңірде суармалы егіншіліктің дамуы су қорын елеулі түрде азайтқан. Қазір ол Балқашқа құймайды. Қазақ жерінен қалмақтарды қуғанда Жалайыр Шу бойына келіп қоныстануды ойлаған. Бірақ у-шуы көп екен деп ұнатпай, көш басын Іле мен Қараталға түзеген.

М. Жылқыайдаров мырзаның «Іле бойы ырысты да күрішті өңір» атты әңгімесінде.

Жетісудың ең ірі өзені – Іле. Ілияс Жансүгіров оны «елге де, тандыры кепкен жерге де қарайласпай тоңмойын томсарулы суық жүзбеп жылысып ағып жатыр бір мінезбен» деп суреттеген. Басына жүген, құрық тимеген шу асаудай тарпаң мінезін тастағаны бертінде. Шеңгелді Малайсары, Ақдала тыңы игеріліп, берері мол берекелі өңірге айналдырылады. Қапшағай жасанды теңізі жасалып, арзан электр қуатын бере бастағаны қашан. Мұны Ілекең көрсе қалай қуанар еді десеңізші. Бұл өзен жөнінде Бартольд те, Гейнс те дөнене айтпаған, олардың мұны білмегені анық.

Іленің басы Теріскей Алатаудан, атап айтқанда, Нарынқол ауданындағы Өрнек ауылының тұстарындағы Ілебасыдан басталады. Оған Хантәңірі бойынан жамырай аққан еріген қар мен мұз суы қосылып Сүмбеге қарай жол тартады. Одан Қытай жеріне өтіп, Ілеге оның ірі тармағы Қаш өзені қосылады. Осыдан соң төмен құлдилап Панфилов ауланы жеріне өтеді. Оған бұл жерде Харгос өзені қосылады. Жетісу өзендерінің ішіндегі ең ірі, әрі ұзыны – Іле. Қытай Халық республикасы шекарасынан Балқашқа барып құйғанға дейінгі ұзындығы 746 километр. Бұрын Ілемен параход жүретін Қапшағай теңізі жасалып, Іле суы бөгелгелі бері су жолы жабылды.

Орыс ғалымдары Бартольд пен Гейнс Аякөз өзені жөнінде де дөнеңе айтпаған. Ол әлі де мол сулы. Қазірде де Балқашқа құяды. Ұлы жүз бен Орта жүз қазақтары Аякөздің өткелінен өтіп қарым-қатынас жасаған. Ол Балқашқа бұрынғы Бөрлітөбе ауданының ескі жұрты — Бөрлітөбе деген жерден Балқашқа құйған. Айнала төңірегі белес-белді құмды төбелер, су кәсіпорындарға да, тұрғын үйдегілерге де тасылып берілетін. Бұған көп шығын шығатын. Оны болдырмау үшін аудан орталығы теміржол бойындағы Лепсі бекетіне көшірілген. Өйткені, оның оңтүстік шығысын орай Ақсу өзені ағып жатты. Өзен бойы қалың орман еді. Оны кесіп, отқа жақты. Құрылыс материалы ретінде пайдаланды.

Ақсу өзені Лепсі теміржол бекетінің шығыс жағын орай ағады. Одан кәсіпорындарға, мекемелерге, тұрғын үйлерге су құбыры жүргізіліп, су тасу, үйді-үйге тарату шығынынан құтылды.

Лепсі өзені Балқаш көліне Бөрлітөбе ауданындағы Балқаш мыс комбинатының Лепсі көмекші шаруашылығының жерін басын өтіп, «Красный рыбақ» колхозының ескі жұртынан барып Балқашқа құяды. Бұрынғы Талдықорған облысы жерінде Лепсі аталатын жер үшеу, оның бірі сөз етіп отырған Бөрлітөбе ауданындағы (бұрынғы) Лепсі. Қазір ол М. Төлебаев атындағы өндірістік кооперативтің орталығы, екіншісі осы аудандағы Лепсі теміржол бекеті. Жоғарыда айтқанымдай, бұрын ол Бөрлітөбе ауданының орталығы болды. Үшіншісі Үйгентас ауданының жерінде. Ол Жетісудың Ресейге қарағанына 100 жылдық мереке өткен жер. Осы салтанатқа ұлы Абайдың әкесі бір топ нөкерлерімен барған.

Ақсу өз алдына бөлек өзен. Ол да Балқашқа құяды. Лепсі өзеніне қосылмайды, өз алдына бөлек өзен.

Аякөз өзені — мол сулы. Бөрлітөбе поселкесінің солтүстік шығыс жағынан шамамен 20 шақырымдай

қашықтықтан Балқаш көліне құяды. Құйылысы кең жайылма, суы таяз. Ертеде Ұлы жүз бен Орта жүз халықтары осы өзеннің Күркілдек деген жерінен өтіп қарым-қатынас жасаған.

Тоқырауын өзенін білетіндер аз, саусақпен санарлық. Ертеде ол Терісаққан деп те аталған. Өйткені, Арқа жеріндегі өзендер солтүстікке қарай ақса, Тоқырауын суы оңтүстікке қарай, яғни кері ағып, Балқашқа құйған. Ертеде ол жер бетімен аққан айнала төңірегі қалың орман. Ну тоғай болған. Ол жөнінде «Қозы-Көрпеш — Баян сұлу» дастанының ескі нұсқасында айтылады. Жүсіпбек қожа Шайқысламұлының «Наурызбай батыр» қиссасында:

Жатайын Тоқырауында үш күн тосып,
Ел-жұртың кеңес құрсын басын қосып,—

деген жолдар бар. Осы өзеннен Әмір-Темірдің әскері 1389 жылы аттарын суарған деген дерек бар. Тоқырауын бойы Орта жүздің атақты биі Қараменденің құтты мекені болған. Өмірге Әлихан Бөкейхановты, Жақып Ақбаевты, Әлихан Ермековты дүниеге келтірген қасиетті орын, құтты жер.

Ертеде өзен боиын мекендеген ел жер жыртып, тұқым сеуіп, егін салған. Халықтық селекция нәтижесінде Тоқырауынның ақ бидайы сорты дүниеге келген. Бертінде халық егіншілікпен айналысуды қойған, Тоқырауынның ақ бидайы сорты жойылып кеткен. Өйткені дәндері баданадай ірі белокқа бай болғанымен, шығымдылығы төмен еді.

Бұрын ел Тоқырауын өзені жойылып кетті деп жүретін. Арқадан Саяқ кеніші ашылып, елді мекен орнағанда көп мөлшерде тұщы су қоры қажет болды. Сол кезде іздестіру-зерттеу жұмысы жүргізілген, соның нәтижесінде жер астымен ағып, Балқашқа құятын Тоқырауын өзені табылды. Қазір ондағылар осы өзеннің тұщы суын пайдалануда.

Жинақтап айтқанда, Жетісудың жеті өзен елі ата-нуы бағы заманнан арна тартқан. Солардың бойын мекендеген елдер өздерін «жетісулықтармыз» деп есептеген. Мен білетін, мен жинақтаған деректер осылай деп сыр шертеді. Жер тарихы — ел тарихы. Оны білу баршамыздың ортақ парызымыз.

*Жәлел Айдарханұлының «Лабасы —
Іле басы емес» атты әңгімесін оқып көріңіз.*

Атақты Мұзарт (Тянь-Шань) мәңгілік мұз құрса-нып, қар жамылған асқар таулар. Ал етегі жалпы алғанда адамға да, малға да жөйлі саялы өңір. Мұндағы мыңдаған өзен-сулардың біразы жер асты бұлақтарынан басталса, көбі қабатталған қалың қар менен мұздықтардан қоректенеді. Солардың бірі Үш Қақпақ тауларынан үлкен үш өзен арна тартады. Олар Үлкен Қақпақ, Кіші Қақпақ, және Шұбартал өзендері. Шұбарталдың басы сонау алыстағы Үш Көксай тауларынан басталатыны анық. Бұған жол-жөнекей әр сай-саладан құлап аққан жүздеген өзен-шелер құйылады. Темендей келіп тағы оған Құтырғанбұлақтың мол суы келіп қосылған соң, кең арналы үлкен өзенге айналады. Бұл әрине, Шұбартал өзені.

Шұбартал жазыққа шыққанда барып, яғни Лабасы тауының етегіне жеткенде кенеттен азайып, бір кезде соншама мол су жер астына түсіп сіңіп кетеді. Бар болғаны Қайнар мен Қақпақ арасында жылтырап аз ғана су аққаны болмаса, дерліктей екі орта жас баланың енбегіндей былқылдаған үлкен саз. Жер астына сіңіп жоғалған жаңағы сулар енді төрт-бес шақырымнан кейін жер бетіне біртіндеп қайта көтеріледі де, бәрі жиналып бір өзенді құрайды. Мұны Текес өзені дейміз. Оған ешкім таласпайды. Осы етектегі жиналған суды біреулер «Текестің басы —

Лабасы»— деп жүр. Бірақ бұл дұрыс емес, үстірт ұғым. Текес өзенінің басы болатындай негізгі дәлел жоқ. Қос Қақпақ және Шұбартал секілді ірі өзендер Лабасы тауларынан ақпайды, аққан да емес. Әсілі, түбін қуып келсе, атақты Текес өзенінің басы Шұбартал емес пе деген ой қылаңдайды. Текеске Үлкен Қақпақтың суы, одан төмендеп барғанда Байынқолдың, ары қарай Мұзарттың (Шаты), Қайыңды – Қарасудың, Шекірттінің үлкенді-кішілі осындай өзендері қосылып, шығысқа қарай жөнкіліп ағып, шекара асып кете береді. Ал, Текес туралы Қазақ энциклопедиясында мынандай нақты мәліметтер бар: «Текес – Нарынқол ауданы және Қытай жеріндегі өзен. Жалпы ұзындығы 438 км, оның 218 км-і СССР жерінде. Су жинаған алқабы 28100 шаршы шақырым. Теріскей Алатаудың Солтүстік – Шығыс сілеміндегі Қопыл тау массивінен басталып... Жаңа адым елді мекеніне дейін тар, терең шатқалмен, одан төмен мемлекеттік шекараға дейін жазықпен ағады» (11-том, 9-бет).

«Жаңа адым» дегені 1950 жылдардан бұрынғы Лабасы етегіндегі ұсақ колхоздардың бірі. Ал Қопыл қай жер екенін айыра алмадық, шамасы не Сырт жайлауындағы, не Үш Қақпақ тауларының ішіндегі бір жерді айтса керек. Мәліметтің нақтылығы күмән туғызбайды. Текестің Қазақстандағы ұзындығы 218 шақырым дегеніне қарағанда Шұбартал саласын қосып отыр.

Енді осы жерде тағы айта кететін күдікті күмән туғызатын бір мәселе бар. Ол Лабасы атауы төңірегінде. Лабасыны Іле басы деп жүрген кейбір азаматтарды өз басым қолдап, қуаттамаймын. Бұрын біреу «білген сон айтам, білмесем немді айтамын» депті ғой. Сол айтпақшы, біз неге қолдамайтынымызды дәлелдеп көрейік.

Біріншіден, Лабасы – Іле басы емес, ол бөлек. Текес бар болғаны Іле өзенінің ұзын бір саласы ғана. Екіншіден, қазақта лабасы дейтін сөз жоқ. Ол қал-

мақтардың (моңғол) Лама деген сөзінен шыққан. Ең жоғарғы дін басыларын Лама дейді.

Одан төменгілері геген, келен, шәбінор, амбал. Бәрі де дін басына қызмет ететін адамдар. Мәселен, көптеген ұсақ шәбінорлар бірігіп, бір келенді құрайды. Бірнеше келендер жиналып гегенге бағынады (Қазіргі Кеген атауы осыдан шыққан). Ал әр жердегі гегендер бір аймақ басшысы Ламаға қараған екен. Цакар – амбы деген қалмақ ханын Шәкірамбал деп атағанымыз сияқты, оны да халқымыз өз тіліне бейімдеп Ламас немесе Лабасы деп кеткен. Осыны базбіреулер «Текес – Іленің басы екен, ал Текес Лабасыдан басталады» деген теріс түсінік қалыптасқан. Шындығында солай деп айтылып та, жазылып та жүр.

Үшіншіден, Іленің ең ұшар басы Текес емес, Қытай жеріндегі Күнес өзені. Іленің Текестен басқа аса ірі салалары болып саналатын Күнес, Қас өзендері бірыңғай батысқа қарай ағады. Екеуі де Еренқабырға тау жоталарындағы мұздықтардан нәр алады. Ортасын Абыралы тауы бөліп тұр. Жағырапиялық тұрғыдан алып қарасақ та, карта бойынша Күнес Іленің басы етіп көрсетілген. Олай болатыны Күнес ешқайда бұрылмастан Іле сияқты бір бағытта, дәлірек айтсақ шығыстан батысқа қарай тура ағатындығында. Текес болса, бұған мүлде қарсы, керісінше шығысқа қарай ағып жатыр. Сәл бұрылыс жасап Тоғызтарау (Қытай) ауданындағы Қарабура деген жерінде бір: бүйірден Күнеске келіп қосылды. Сондықтан оны жаратылыстану ғылымының аса білгірі, саяхатшы ғалым Ш. Уәлихановтің өзі Текесті «Теріс аққан» деп атаған екен. Сонда, бір түзудің бойында жатқан Күнес аталмай, теріс аққан Текес өзені Іле басы болғаны ма?

Текес суын қосып алған Күнес өзені ары таман барғанда оған Қас өзені келіп құйылады. Осы екі судың қосындысы енді өзен емес, ары қарай Іле дәрия-

сы деп аталады. Одан кейін Құлжа, Сүйдін, Қорғас тәрізді бірнеше қалаларды, елді мекендерді жағалап отырып, Қазақстан жеріне етеді. Одан бергі Балқаш көліне жеткенше қандай басты өзендер құяды, ол жағы өзімізге белгілі.

Іле жәйлі Қытай қазақтарының арасынан шыққан айтулы ақын Таңжарық та айқындап аша түседі.

Іленің басы - Күнес жылып аққан,
Сарқырап құйған бұлақ, әр
тараптан.

Қасында Шапқы деген бір саласы,
Ағыны артығырақ шапқан аттан,
Қас деген сол жағында бір інісі,
Баладай асау мінген жалпаң қаққан.
Жырғалаң, Көксу, Текес, Ақаязы,
Тектіріп мас адамдай атқа шапқан.
Қосылып бөрі келіп бір Ілеге,
Аптығын өзер басып, тыным
тапқан...

Демек, «Іленің басы – Күнес, жылып аққанын» тайға таңба басқандай етіп Таңжарық та айтып отыр. Кейбір білетіндердің айтуынша қалмақ тілінде Текес сөзі – батыс жақ. Сондай-ақ Күнгес (Күнес) шығыс мағынасын білдірсе керек. Қорыта келгенде, басқаны қайдам, менің өз түсінігім осылай. Бұған Лабасыны Іле басы деп жүрген Хантәңір баурайындағы бауырларымыз не уәж айтар екен?

*Жұмахан Қожамқұл Жалайырдың мына
«Құм басқан қала» атта мақаласын оқып
көріңіз.*

Шеңгелді ауылының ортасында өркештене үйілген үйінді топырақтың астында түбі тереңге кеткен тылсым дүние – ежелгі қала жатыр.

Осы елді мекеннен 20–30 шақырымдай жерде дулығалы батырдай әудем жерден қарайып көрінетін Шолақ тауының етегінде ертедегі бабаларымыз — сақтардың **Бесшатыр** тарихи қорғандары бой көрсетіп алыстан белең береді. Бүгін біз сөз еткелі отырған ауылдағы ежелгі шаһар сол кезеңдерден бастау алып, қуатты күшті мемлекет құрған үлкен тайпалар мен ұлыстар дәуірінде Ілебалық, кейіннен Екіоғыз, Күнгіт-Күнгеі болып өзгеріп отырған. Басында бұл қала 10–15 гектардай аумақты алып жатқан болуы керек. Шығыста және Батыста дамыған қалалар заңдылығы бойынша елді мекеннің шет жағында малшы-жатақтар, қолөнершілер мен ұсталар және олардың шеберханалары орналасса, ал қақ ортасында бай шонжарлар, билеушілер тұрған ғой. Үй қабырғаларының көпшілігі күйдірілген қызыл кірпіштен тұрғызылған және бір-біріне тығыз әрі жақын орналасқан. Оның бір дәлелі мынау: жиырмамыншы ғасырдың отызыншы жылдарындағы колхоздасу кезінде шашылып жатқан қызыл кірпіштен жергілікті халық мал қора салған екен.

Жалпы, бұл қалаға мән беріп, алғаш рет қатты қызыққан Шоқан Уәлиханов болатын. Ұлы ғалым күнделігінің бір жеріне «Шеңгелді бекетінде болып, су құбырын көруім керек» деп жазады. Ол 1856 жылы Ыстықкөл сапарынан оралып келе жатып, жолшыбай Шеңгелдіге арнайы тоқтайды. Талай ескі қалаларды көріп зерттеп жүрген ғалымға бұл таңсық та емес еді. Бірақ оның көзіне оттай басылып, қатты қызықтырғаны — шаһардағы су құбыры болатын.

Әрине су құбыры осы қаланы мекендеген елдің сол кездегі дамыған озық ойы мен мәдениетінің үлкен үлгісі, жетістігі. Кейін гидролог-мелиоратор ғалымдар Шеңгелді ауылының астында бірнеше мыңдаған текше метрге созылған көлемді жер асты көлі бар деп, түбірлі зерттеулер жүргізген.

Біздің жердің ерекшелігі сол — көзін тапсаң 20—